

Nový zdroj sociologických dat

V rámci projektu *Sociální trendy*, který finančně podpořila Grantová agentura ČR (grant č. 403/96/K120), byl při Sociologickém ústavu Akademie věd České republiky otevřen Sociologický datový archiv. Archiv shromažďuje, zpracovává a ukládá počítačem zpracovatelné datové soubory z výzkumů v sociální oblasti s cílem zabezpečit je proti ztrátě informace a zpřístupnit je pro další uživatele.

Datový archiv je standardní nástroj, který umožňuje důslednější využívání informací ze sociologických výzkumů. Shromažďování dat z výzkumných projektů v sociální oblasti touto formou probíhá v USA a v západní Evropě již od šedesátých let. Archivy fungují také v některých zemích střední a východní Evropy.

Nově založený datový archiv má usnadnit využití sociologické informace mimo okruh řešitelů výzkumů a stát se zdrojem studijního materiálu pro výuku na vysokých školách a pro doktorandské studium. Archivovaná data jsou zabezpečena před ztrátou informace. Zpracování souborů pro účely archivace zvyšuje kvalitu již vytvořených dat, snadný přístup k datům dovoluje veřejnou kontrolu nad jejich kvalitou a vytváří tlak na zkvalitnění nových výzkumů. Archiv představuje nový komunikační kanál se zahraničím. Prostřednictvím dohod o výměně jsou pro českou vědu zpřístupněna zahraniční data. Dostupnost českých dat v archivu by měla naopak vést k jejich uplatnění v analýzách zahraničních vědců, a tím i k propagaci české vědy ve světě. Archiv se může stát základnou pro komunikaci s komerčním sektorem a zpřístupnit vědeckému bádání některé výzkumy vzniklé na komerčním základě. Rozšíření dostupnosti zdrojů sociologických informací přispěje k popularizaci sociologie na veřejnosti.

Archivována jsou data z výzkumných projektů Sociologického ústavu AV ČR, datové soubory vzniklé na základě státního financování v jiných institucích, soubory z dostupných výzkumů veřejného mínění a soubory získané

na základě dohod o výměně. Archivace probíhá postupně. Cílem je shromažďovat jak starší, tak aktuální datové soubory. První fáze je zaměřena zejména na mezinárodní projekty, na kterých Česká republika od roku 1990 participovala, a výzkumy monitorující hlavní tendence ve vývoji sociální struktury.

Sekundárním uživatelům jsou datové soubory poskytovány pro účely nekomerčního výzkumu a výuky. Za účelem rozšíření možností přístupu k archivovaným datům byl na internetových stránkách Sociologického datového archivu (<http://archiv.soc.cas.cz>) vybudován speciální informační a vyhledávací systém s možností objednání dat a s možností získat některá data pro účely výuky přímo prostřednictvím Internetu.

Vedle uchovávání a poskytování datových souborů patří k úkolům archivu i propagace jeho činnosti na veřejnosti. Informace o archivu jsou publikovány v odborném i popularizačním tisku, šířeny na vysokých školách a v dalších institucích. Plánuje se vydávání vlastního informačního bulletinu. V budoucnu bude činnost archivu rozšířena o produkci metodologických rozborů, přehledových studií a zpráv, případně i o další služby analytického charakteru.

V případě, že vlastníte sociologická data vhodná pro účely archivace, je možné je v Sociologickém datovém archivu uložit. Poskytnuté datové soubory včetně dokumentace jsou dále ošetřeny a zařazeny do archivu, kde jsou zabezpečeny proti poškození a za dojednaných podmínek dostupné uživatelům.

Archiv je možné kontaktovat osobně, poštou, elektronickou poštou nebo prostřednictvím internetových stránek.

Sociologický datový archiv
Sociologický ústav AV ČR
Jilská 1, 110 00 Praha 1
Tel.: (02) 24 22 09 92-97, l. 231
Fax (SoÚ): (02) 24 22 02 78
E-mail: archiv@soc.cas.cz
Internet: <http://archiv.soc.cas.cz>

Jindřich Krejčí

Životní jubileum Akihira Ishikawy

V březnu letošního roku oslavil šedesátiny Akihiro Ishikawa, profesor sociologie na tokijské Chuo University. Je mnoho dobrých důvodů, proč si tento japonský sociolog zaslouží ke svému životnímu jubileu i blahopřání české sociologické obce. Jako odborník na problematiku průmyslu, práce a řízení se Ishikawa už od 60. let zajímal o způsob řešení těchto otázek ve společnosti „reálného socialismu“ a později také v transformujících se společnostech střední a východní Evropy (v Československu, Maďarsku, Polsku, Jugoslávii, v SSSR). A bylo to mezi jinými i Československo, resp. později jeho dva nástupnické státy, které mu posloužily jako výzkumný terén. Počínaje rokem 1967, ve spolupráci se zesnulým Dragoslavem Slejškou a prvním Sociologickým ústavem ČSAV, později s Domem techniky Pardubice a po roce 1989 s Výzkumným ústavem práce a sociálních věcí, s katedrou sociologie Filozofické fakulty UK a Sociologickým ústavem AV ČR se Ishikawa zabývá nejen problematikou práce a průmyslu, ale i širšími sociologickými otázkami života v komunistické a posléze postkomunistické společnosti. Opakovaně pobývá u nás na výzkumných stážích (poprvé již v roce 1967), zvládá češtinu a slovenštinu, publikuje doma i v mezinárodních časopisech o české a slovenské problematice, překládá do japonštiny texty českých autorů.

Ishikawa absolvoval v roce 1964 Tokijskou univerzitu a v roce 1987 získal na této škole doktorát. Většina jeho další akademické kariéry byla spojena s Chuo University, prestižní soukromou vysokou školou na okraji Tokia. Ishikawa je zde postupně odborným asistentem, docentem a od roku 1978 řádným profesorem. Hostuje současně na řadě dalších pracovišť v Japonsku a v Evropě (Německo, Československo, Jugoslávie, Polsko), koordinuje mezinárodní výzkumy, je členem redakčních rad, resp. poradních sborů časopisů *International Review of Sociology*, *Human Relations*, *Economic and Industrial Democracy*, *Autogetions*, působí ve vedení výzkumného výboru č. 10 Mezinárodní sociologické asociace (ISA), je funkcionářem nebo konzultantem

japonských i zahraničních profesních asociací. Ishikawa je autorem, spoluautorem nebo editorem sedmnácti knih (z toho dvou v angličtině a jedné v polštině) a desítek odborných statí. Do japonštiny překládal G. Simmela, S. Verbu, C. W. Millse, polské autory W. Wesolowského a W. Morawského, slovinského V. Ruse a české autory D. Slejšku, P. Machonina. J. Hudečka, Z. Mansfeldovou.

České problematiky se dotýkaly např. Ishikawovy studie o sociologii ve východní Evropě a v SSSR (1969), o projevech socialismu v každodenním životě (1977), o výsledcích sociologických výzkumů průmyslu ve východní Evropě (1987), o postojích dělníků ve východní Evropě k technickým inovacím (1988), o ekonomických reformách, technickém rozvoji a postojích dělníků ve východoevropských zemích (1989), o lidech, kultuře a společnosti ve východní Evropě (1992), o politické a ekonomické transformaci v Československu (1993), o průmyslových vztazích (industrial relations) ve střední a východní Evropě (1995) aj.

Kromě této vědecké činnosti se Ishikawa významným způsobem zaslужuje i o rozvoj osobních kontaktů mezi českými a japonskými sociology a o poznání české kultury v japonském prostředí. Zprostředkuje řadě českých sociologů studijní pobyty v japonských institucích, obětavě a vynalézavě připravuje jejich program, organizuje kontakty japonských a českých studentských skupin. Zaslужuje se doma o činnost Japonsko-české společnosti, asociace s překvapivě rozsáhlým počtem několika set členů – vědců, studentů, hudebníků, překladatelů české literatury, dalších kulturních činitelů, obchodníků – je po řadu let jejím předsedou a později ředitelem, spolupořádá její akce, zprostředkuje kontakty. Získává si u nás přátele mezi prostými lidmi, stává se znalcem českého a slovenského hudebního folklóru a vyznavačem moravského vína.

Česká (a stejně tak i slovenská) sociologie a sociologická obec mají v letošním šedesátiníkoví Akihiro Ishikawovi velkého znalce a osvědčeného přítele. Proto mu patří naše blahopřání.

Michal Illner

muži. Dostávalo se jim zde vyšší vážnosti, nemusely se zde podrobovat nechtěným potratům a nemusely zde odkládat svá novorozeňata, byla-li ženského pohlaví. Postupně dochází k tomu, že začalo být mezi křesťany více žen než mužů. V okolním světě bylo naopak více mužů než žen. Vznikají smíšené sňatky, čímž se uskutečňuje tzv. druhá, neboli nepřímá konverze ke křesťanství. Ze zákazu infanticidy a potratů plyne ještě jeden důsledek: u křesťanských žen rostla fertilita. Ženy, jež konvertovaly ke křesťanství, měly mnohem vyšší plod-

nost než ženy nekřesťanky. Z dětí, které se jim narodily, se pak automaticky stávali křesťané a křesťanství jako hnutí nabývalo na síle.

Toto jsou nejcharakterističtější důvody, vyjmuté ze sociálního pozadí doby, které Rodney Stark uvádí při analýze vzrůstu a rozšíření křesťanství. Zbývá už jen dodat, že výsledek, jenž ve své knize předkládá, je živý a ne zcela konvenční obraz raného křesťanství, k němuž rozhodně stojí za to se vydat a chvíli u něj postát.

Tomáš Katrňák

sít' diasporních (helénizovaných) židů, sám jsa diasporní žid. Helénokřesťané museli obecně mít úzké sociální kontakty s diasporními židy, mezi nimiž měli své rodiny a přátele. Tito židé byli také nejlépe připravenou skupinou pro přijetí křesťanství. Český čtenář např. ví z práce M. Hengela *Evangelista Lukáš* (Praha: Vyšehrad 1994), že pro ne-židy pojem pomazaný (řec. *christos*, hebr. *mesiáš*) byl naprosto nesrozumitelný. Byl jimi často zaměňován za populární označení otroků v Římské říši – *chréstos*. Proto se titul *Christos* pod tlakem řeckého myšlení stává vlastním jménem Ježíše a prvotní aklamace „*christos lésous*“ se proměňuje v aklamaci „*kyrios lésous*“. Tezi, že sociální síť diasporních židů hrála významnou roli při šíření křesťanství potvrzuje Starkovi také Markion a jeho kánon. Klade si otázku: Proč byl Markion považován za heretika, když se nesnažil navázat na judaismus? A odpovídá: Označení Markiona za heretika dokazuje, že ještě během 2. století křesťanství silně dominovalo mezi lidmi s židovskými kořeny a silně se vázalo na židovský svět. Křivku vzrůstu počtu křesťanů tedy naplňovali s největší pravděpodobností diasporní židé, a to mnohem déle než je obvykle uváděno.

Další otázka, kterou si Stark klade, zní: Jaké mohly být důvody konverze ke křesťanství? Je jasné, že rané křesťanské hnutí při dosažení takového rozmachu nemohlo fungovat jako uzavřená sociální skupina. Koncepce *network theory of conversion* uzavřenost hnutí ani nepředpokládá. Ovšem dříve, než Stark tuto otázku zodpoví, charakterizuje třídní základ jedinců, jež konvertovali ke křesťanství. O raném křesťanství se obvykle hovoří jako o tajném hnutí, které se šířilo mezi chudými lidmi a otroky. Stark tento předpoklad odkládá. Při analýze jedinců, kteří s největší pravděpodobností mohli konvertovat ke křesťanství, vychází z poznatků, jež máme pro nová náboženská hnutí. Domnívá se, že pokud bylo křesťanství podobné ostatním kultům 20. století, tak nemohlo být hnutím zchudlých mas, nýbrž muselo být opřeno o mnohem více privilegovanější třídy. Za kult sociologové náboženství obvykle považují novou víru, která začíná jako malé hnutí, přestupuje zavedené náboženské normy a je terčem značné nesnášenlivosti. Ke kultu tendují lidé spíše s vyšším statutem,

jelikož mají díky svému vzdělání jakýsi nadhled nad tradičním náboženstvím a jsou schopni nové ideje, novou koncepci reality, pochopit. Za kult v rámci naší kultury lze např. považovat buddhismus. Sekta je na rozdíl od kultu novou organizací se starou vírou. Sektu obvykle ztělesňují jedinci s nižším statutem a tato sekta je uzavřená vůči okolnímu světu. Sektě jde o odštěpení, kultu o zavedení náboženské doktríny.

Dle Starka lze rané křesťanské hnutí považovat za kult v kontextu Římské říše; nikoli za sektu usilující o reformu judaismu. Za nositele nové koncepce reality konkrétně považuje Pavla a jeho teologii. Z tohoto úhlu pohledu se pak rané křesťanství nejvíce blíží přístřeším pro otroky a zchudlé masy. Pokud by jím bylo, domnívá se Stark, muselo by Římany být vnímáno v politickém smyslu slova, což znamená, že by spíše než pomocí násilí, jednali pomocí zákazů, inspekce a kontroly.

Samotné důvody konverze ke křesťanství ovlivnily katastrofy, jako byly epidemie, mory a nemoci. Křesťané přicházeli v těchto dobách hrůz do měst s nadějí a především s portrétem budoucnosti. Vytvořili zde velmi účinnou sociální službu, která fungovala na principu komunitní solidarity. Římané samozřejmě také znali charitu, ovšem tato charita nebyla zaštitěna Bohem jako u křesťanů. Na morové rány, jež zachvátily římskou společnost v polovině druhého a třetího století byli křesťané připraveni mnohem lépe než Římané. Při těchto ranách se římská populace ztenčovala, odhaduje se, že o 1/4 až 1/3, na rozdíl od populace křesťanské. Takto se křesťané rozrůstali, aniž by k nim někdo konvertoval, což bylo v římských očích považováno za zázrak.

Ještě významnější roli, v hledání důvodů přestupu ke křesťanství, přisuzuje Stark ženám. V rámci Římské říše měly ženy nižší status, než jaký zaujímal muži. Křesťanství ženám naopak přisuzovalo vyšší status, a to jak v rodině, tak v náboženské komunitě. Muži v římském světě obecně převažovali nad ženami. Potraty zde byly legální a velmi rozšířené, stejně jako infanticida, zvláště jednalo-li se o novorozeňata ženského pohlaví. Křesťanství potraty a infanticidu zakazuje. Z této skutečnosti dle Starka plyne, že ženy byly mnohem více náchylné ke konverzi ke křesťanství než

beletristické vyjadřování, na pojem agrese v Baumanově díle, na analýzu publika z pozic hermeneutické sociologie, na sociologické pojetí daru a konečně na rozbor problematiky dyády jako specifické sociální kategorie.

Sborník je uzavřen výběrovou bibliografií Baumanových prací.

Recenzovaná kniha je vskutku důstojným darem jubilantovi. Kvalita všech příspěvků odpovídá účtč, jaké dnes obdarovaný v Polsku požívá. E. Tarkowská ve své úvodní stati na-

psala, že podle jednoho z nejvýznamnějších polských filozofů mladé generace Bauman dnes převzal v Polsku po Leszku Kołakowském to, co bývá v polštině nazýváno „vládou duší“. Každý, kdo je informován o tom, jakou roli hrál Kołakowski od druhé poloviny padesátých let v polském intelektuálním životě, a to i po své nucené emigraci, ví, co toto hodnocení Baumanovy osobnosti i díla znamená.

Jan Sedláček

Rodney Stark: The Rise of Christianity: A Sociologist Reconsiders History

Princeton, Princeton University Press 1996,
246 s.

Rodney Stark, renomovaný sociolog náboženství, spoluautor knih jako *The Future of Religion: Secularization, Revival and Cult Formation* (Berkeley: University of California Press 1985), či *Theory of Religion* (New York and Bern: Peter Lang 1987), sociologickou obec a nutno podotknout, že nejen ji, poněkud zaskočil. Napsal knihu o problematice raného křesťanství, přičemž zůstal na pozici sociologické. A co víc: při analýze raného křesťanství využívá metody a znalosti současné sociologie, i když povaha předmětu jeho zájmu, jak se až dosud zdálo, vymyká se takovému přístupu.

Starkovu knihu lze charakterizovat jako pokus o rekonstrukci vzestupu křesťanství na základě mnoha dedukcí z moderní sociologické teorie. Samozřejmě, že na stav bádání historiků, religionistů a archeologů o raně křesťanské problematice navazuje, ovšem nastiňuje nový typ diskursu, v jehož základu stojí znovupromyšlení některých otázek ze sociologické perspektivy. Stark pozměňuje úhel pohledu, z něhož je na raně křesťanství obvykle nahlíženo, aniž by popíral předešlý stav bádání o tomto tématu. Jak sám podotýká, není biblista nebo biblický archeolog a systematicky se nezabývá dějinami křesťanství, aby se mohl k takovému kroku odhodlat. Raně křesťanskou problematiku pouze osvětlil z jiného bodu vědy, což znamená, že zdůraznil odlišné aspekty dosud zjištěných faktů o tomto tématu.

Základní otázka práce zní: Proč a jak se křesťanství stalo dominantní vírou západní

civilizace? K rozmotání propletence ležícího za úspěchem křesťanství si Stark bere na pomoc sociální rovinu, která se dle jeho mínění v nemalé míře podílela na jeho vzrůstu a rozšíření. Neboli – jinými slovy řečeno – vysvětluje události a jevy, jež jsou předmětem jeho zájmu, ze společnosti v níž se nacházejí, využívaje při tom hojně ze znalostí současné sociologické teorie. Nic jiného mu ani nezbyvá, jelikož je za prvé sociolog a za druhé to dle jeho mínění nebyl Bůh, kdo způsobil, že se svět prodchnutý římským náboženstvím proměnil ve svět křesťanský.

Svou knihu Stark otevírá rekonstrukcí pravděpodobné křivky vzrůstu počtu křesťanů. S využitím statistických metod dospívá k překvapujícímu poznatku: zastoupení křesťanů v římské populaci v polovině 4. století bylo více jak poloviční. Na podkladě tohoto faktu pak obrací interpretaci konstantinovského obrotu. Edikt milánský zrovnoprávňující křesťanství s jinými náboženstvími v Římské říši nezpůsobil rozšíření a vzestup křesťanství, nýbrž jej pouze završil, neboť byl jeho důsledkem.

V tomto bodě se vynořuje otázka. Jak probíhala konverze lidí ke křesťanství? V odpovědi na ni Stark využívá tzv. *network theory of conversion*. Dle této teorie přijetí křesťanství není záležitostí masové konverze ani ideologických argumentů, nýbrž probíhá skrze existující sociální síť, skrze strukturu přímých interpersonálních kontaktů. Konvertuje-li např. žena, je možné očekávat jakousi náklonnost ke křesťanským názorům u jejího muže, v její širší rodině a u jejích přátel. Je známo, že křesťanství po apoštolském koncilu přestalo být vázáno etnicky. Kam mohl jít Pavel se svojí misí? Stark se domnívá, že nemohl nevyužít sociální

podílem na obnově čs. sociologie Bauman vstoupil do dějin této disciplíny v naší republice.

Jak je hodnoceno Baumanovo místo v dějinách polské sociologie, o tom mj. svědčí recenzovaná publikace. Již její název napovídá, že se někteří jeho žáci a spolupracovníci po celou dobu své vědecké aktivity jakoby stále navraceli k tomu, čehož základy položil Bauman v Polsku zejména v posledním období své činnosti před nucenou emigrací, a někteří příslušníci mladší a nejmladší sociologické generace to znovu objevují. Roku 1967 totiž Bauman při katedře obecné sociologie založil pracoviště antropologie lidového Polska, které se mělo zabývat široce koncipovanými výzkumy kultury soudobé polské společnosti. Znamenalo to Baumanův zřetelný přechod od tematiky sociologie politických vztahů, která ho původně nejvíce zajímala, k antropologickým teoriím kultury. Podle úvodní stati editorky sborníku probíhal tento přechod Z. Baumana i některých jeho spolupracovníků postupně: od revize marxismu přes teorii sociální změny ke zmíněným antropologickým teoriím. Výrazem této nové orientace byla kromě výzkumů kulturního života malých měst a vesnic v letech 1966-67 Baumanova poslední kniha, která v Polsku vyšla před jeho emigrací, nazvaná *Kultura a společnost* (1966).

Slovo pokračování v názvu publikace má pak zřejmě dvojí význam. Označuje jednak skutečnost, že mnozí z původních Baumanových žáků stále tematicky navazují na to, co tehdy se svým učitelem zahájili, což se také projevuje v obsahovém zaměření většiny příspěvků pamětního sborníku. Zejména ve dvou úvodních statích z pera už zmíněné E. Tarkowské a N. Kraškové je pak zdůrazněna ještě druhá myšlenka, že totiž i Bauman jakoby v celé své tvorbě pokračoval v onom původním záměru, jinak řečeno, obě tyto autorky v ní spatřují kontinuitu. Tarkowská, odvolávajíc se na některá prohlášení samotného Baumana, vidí v jeho vědecké biografii i badatelských zájmech návaznost v tom smyslu, že jeho postupné zájmy o marxismus, strukturalismus a hermeneutiku nejsou svědectvím proměnlivosti a diskontinuity, ale naopak stálosti a pokračování, neboť jde o různě zaměřené hledání odpovědí na tytéž otázky a problémy, které se

neměnně během celého Baumanova vědeckého života trvale a neustále opakují. Jedním z těchto problémů je kultura, již se Bauman zabývá nepřetržitě, i když různým způsobem, od šedesátých let. Krašková pak za jednotliví svorníci celé Baumanovy tvůrčí činnosti považuje její angažovanost.

Velká většina příspěvků sborníku je nejen důkazem zmíněné kontinuity, nejen svědectvím, jak i ti, kteří nemohli už Baumana zažít jako svého učitele, jsou jím v mnohém inspirováni, ale zároveň také dosti přesným obrazem toho, čím se dnešní polská sociologie hlavně zabývá. Kromě dvou už zmíněných studií, které tvoří úvod publikace, je v ní obsaženo dalších šestnáct statí rozdělených do dvou částí a závěru. Mezi jejich autory najdeme jména, která patří k absolutní špičce současné polské sociologie, ale i sociology, kteří na vědeckou dráhu teprve vstupují. S jistou dávkou zjednodušení lze snad příspěvky tematicky rozdělit do dvou skupin, z nichž první se převážně zabývá změnami dnešní polské společnosti, a druhá některými významnými sociologickými pojmy, jejichž většina se objevuje rovněž v Baumanových dílech zvláště z posledních let jeho vědecké činnosti. A tak v první skupině se setkáváme se srovnávací analýzou hlubokých změn charakteru mezilidských interakcí v mechanismech kolektivního života při přechodu od společnosti tzv. reálného socialismu ke společnosti tržní, s řešením otázky, zda a jak se dnes v Polsku vytváří nová střední třída, s problematikou změn sociální pozice polských intelektuálních elit, s analýzou postojů k prohlubujícím se společenským nerovnostem, s dilematy, jaká v různých oblastech sociálního života vyvolává transformace zemí střední a východní Evropy, s problematikou vztahu tolerance a modernity, s otázkou kumulace nejistoty pramenící jak z lokálních, tak globálních, současných i minulých zdrojů, jež je podstatnou dimenzí života společnosti v období přeměn a konečně se vztahem náboženství k perspektivě tzv. konce civilizace.

Ve druhé skupině jsou obsaženy příspěvky zaměřené na roli kategorie kultury v sociologickém myšlení vůbec a Z. Baumana zvláště, na problematiku odcizení v postmoderní době, na vztah každodennosti a pospolitosti v moderně a postmoderně, na to, k čemu je sociologii

kami i diskusními příspěvky na mnoha konferencích i seminářích, spolu s J. J. Wiatrem patřil v Československu k nejpřekládanějším polským sociologům a že byl rovněž ochoten se jako vedoucí katedry obecné sociologie na Filozofické fakultě Varšavské univerzity setkávat s čs. sociology, jichž se na studijních cestách do Polska tehdy vystřídal poměrně hodně.

První významný kontakt Z. Baumana s čs. sociology se uskutečnil na konferenci o sociální struktuře socialistické společnosti, která se konala ve dnech 1.-5. června 1964 v Hrazanech. Bauman zde hovořil o přeměnách třídní struktury v Polské lidové republice a několikrát vystoupil v diskusi, přičemž se zejména kriticky vyslovil o apriorně normativistických tendencích v přístupu ke zkoumání sociální struktury, obhajoval názor o aplikovatelnosti teorie sociální stratifikace i na zkoumání socialistické společnosti a rovněž vážně zapochyboval, zda je možné v sociologii používat pojem inteligence pro označení vnitřně tak rozrůzněné kategorie, jakou jsou vykonavatelé duševní práce. Byly to tehdy názory značně neortodoxní a nepřekvapí tudíž, že se u některých účastníků konference setkaly s kritikou.

Z dalších Baumanových nejzávažnějších aktivit u nás uvádím jeho účast na 3. společné vědecké konferenci Varšavské a Karlovy univerzity ve dnech 26.-28. dubna 1965, kde přednesl referát *Dynamika vývoje polské sociologie*, a na patrně vůbec nejvýznamnějším a rozhodně z hlediska počtu účastníků (okolo 500) největším shromáždění sociologů šedesátých let u nás, jež se pod názvem 1. celostátní porada čs. sociologů sešlo ve dnech 22.-25. 11. 1966 v Bedřichově u Špindlerova Mlýna. Bauman zde vystoupil v plenární diskusi s příspěvkem, který se týkal strukturálně funkcionalistického přístupu v sociologii, v sekci otázky vývoje sociální struktury socialistické společnosti analyzoval pojmy struktury a funkce a v diskusi u kulatého stolu k otázkám sociologické teorie zdůraznil empirickou orientaci sociologie, přičemž vyzvedl, že jedině respekt k empirii umožňuje překonání dogmatismu a spekulativnosti a že bez soustavného zřetele k empirii degeneruje vědecká práce ve všech kvalitách.

I když se dnes samozřejmě mohou některá témata, jimiž se Bauman i ostatní účastníci

zmíněných shromáždění zabývali, jevit jako pseudoproblémy, podstatné bylo, že právě Baumanovy názory překračovaly oficiálně povolené meze a razily cestu kritickému pohledu na tehdejší realitu tzv. socialistické společnosti i na některé otázky toho, co bylo nazýváno marxistickou teorií a metodologií.

Neocenitelnou roli v tehdy právě zahájené výuce sociologie i při seznamování širší veřejnosti s předmětem a funkcemi sociologie sehrály čtyři překlady Baumanových knih. Během krátké doby tři let vyšla česky jeho *Sociologie* (1965), která se okamžitě stala vyhledávanou základní učebnicí, populární práce *Sociologie pro každý den* (1. vyd. 1965, 2. vyd. 1966) a *Kariéra* (1967) a slovensky rozsáhlé *Vize lidského světa* (1967), analyzující problematiku vztahu sociologie a společnosti zejména v USA, rozebírající na díle T. Parsonse, G. Lundberga, Ch. W. Millse a A. Gramscioho čtyři odlišné typy přístupu ke zkoumání společenského života a zabývající se problematikou sociální struktury a moci.

Na základě toho, co jsem uvedl, by se mohlo zdát, že vztah čs. a polské sociologie byl nevyvážený v tom smyslu, že polští sociologové byli učitelé a my jejich žáky, že aktivita a poučení přicházely pouze z jedné strany. Nebylo to však tak úplně. Nebyla totiž náhoda, že např. právě Z. Bauman navázal tak úzké kontakty s naší sociologií a že k nám od roku 1964 tak poměrně často zajížděl. Z rozhovorů s ním i s jinými polskými sociology, které jsem měl tehdy to štěstí vést, dobře vím, že brzy vycítili, že celková atmosféra, jež se u nás vytváří, je i z hlediska dalšího rozvoje sociologie v tzv. socialistických zemích slibná a že se rychle blíží doba, kdy i naše sociologie bude mít v mezinárodním měřítku co říci. Nedávno tuto motivaci tehdejšího zájmu o čs. sociologii Bauman explicitně potvrdil, když v rozhovoru s M. Petruskem prohlásil, že hrazanská konference pro něho byla opravdovým kulturním šokem, neboť si zde uvědomil, že v Československu vzniká sociologie, která má šanci být sociologií evropskou a která bude zdárně konkurovat sociologii polské. Dobře víme, proč se tyto naděje nemohly splnit a proč i samo jméno Z. Baumana na dvě desetiletí muselo zmizet jak z oficiální sociologie československé, tak i polské. Nic to však nemění na tom, že svým

E. Tarkowska (ed.): Powroty i kontynuacje. Zygmuntowi Baumanowi w darze

Warszawa, Wydawnictwo IFiS PAN 1995, 322 s.

V brilantní přednášce k 70. narozeninám Pavla Machonina, otištěné posléze v *Sociologickém časopise* č. 2/1997, se Miloslav Petrussek zmínil i o tom, že od svých polských přátel obdržel šest knižních publikací věnovaných sedmdesátinám jiného významného současného sociologa Zygmunta Baumana. Tento fakt mu byl vedle jiných skutečností podnětem k zamyšlení nad tím, jak si svých velkých jubilanů váží sociologická obec (ale nejen ona) u nás a jak v Polsku. Nepochybuji, že mezi zmíněnými publikacemi byla i práce *Návraty a pokračování*, která je předmětem této recenze.

Jakkoli Z. Bauman překladem svých dvou knih, recenzemi na ně i rozsáhlým a mimořádně obsahově bohatým rozhovorem připraveným M. Petruskem a I. Reifovou a uveřejněným ve výše uvedeném čísle *Sociologického časopisu* znovu výrazně vstoupil do kontextu naší současné sociologie i do povědomí širší české veřejnosti, jež má o sociologickou problematiku zájem, nebo snad právě proto, že se tak stalo, chtěl bych úvodní část této recenze využít k tomu, abych se alespoň v maximální stručnosti zmínil o tom, co pro naši sociologii Baumanova osobnost i jeho publikace znamenaly už v šedesátých letech, kdy se u nás s velkým nadšením a nadějami sociologická práce v širokém měřítku obnovovala a znovu institucionalizovala. Polská sociologie v tomto procesu obnovy sehrála z několika důvodů neobyčejně významnou roli, k níž musí přihlídnout každý současný i budoucí historik české i slovenské sociologie.

Tím nejprostším důvodem byla samozřejmě jazyková a územní blízkost, která naše styky s polskými sociology maximálně usnadnila. Nejdůležitější však bylo, že v polské sociologii začal proces obnovy téměř o deset let dříve než u nás, takže v polovině šedesátých let byla už disciplínou plně institucionalizovanou a teoreticky i metodologicky značně rozvinutou. Organizační struktura jejích institucí, její postupy při zkoumání vlastní společnosti, první pokusy o rozvíjení obecné sociologické teorie i studijní programy výuky sociologie na vyso-

kých školách byly v té době pro nás cenným zdrojem inspirace a v některých případech i napodobování. Polští sociologové měli od druhé poloviny padesátých let velmi intenzivní styky se západní sociologií, zejména americkou. Znalost toho, co se v této oblasti děje, byla oproti nám nesrovnatelná. Publikace polských sociologů byly pro nás tudíž rovněž důležitým zprostředkujícím článkem k poznání světové sociologie. Nelze přehlédnout, že polská sociologie byla v této době už opět názorově i metodologicky pluralistická. Znamenalo to, že vedle marxisticky orientovaných autorů v ní působili a publikovali i sociologové navazující např. na dědictví tzv. humanistické sociologie F. Znanieckého, do určité míry se též oživil zájem o funkcionalismus B. Malinowského a ke slovu se hlásili i sociologové nastupující generace ovlivnění nejnovějšími teoretickými i metodologickými směry západní sociologie. Vzhledem k ideové atmosféře, která u nás v té době vládla a vzhledem k tomu, že velká většina těch, kteří sociologii obnovovali, byla upřímně přesvědčena, že to musí být sociologie budovaná na marxistických principech, chápaných ovšem nedogmaticky, vyvolával právě tento rys polské sociologie u zmíněné většiny rozporné reakce. Pro ty naše sociology, kteří si však už tehdy uvědomovali, že sociologie bude vždy vědou multiparadigmatickou (i když tento termín nebyl ještě rozšířen), byla pluralita polské sociologie naopak výrazným argumentem pro podporu jejich stanoviska. Pozitivně u nás působila i skutečnost, že polští sociologové hlásící se k marxismu chápali ve své převážné většině marxismus jako otevřený systém, byli kritiky dogmatismu a v tehdejší terminologii tedy nesporně „revizionisty“. Vzhledem k tomu, že zejména po roce 1956 byl polský socialismus rozhodně liberálnější než poměry u nás, mohli polští sociologové vyslovovat i psát to, co my jsme si tehdy mohli nanejvýš myslet. Všechny tyto skutečnosti vyvolávaly mezi českými a slovenskými sociology o polskou sociologii mimořádný zájem.

Jakkoli se na rozvíjení čs.-polských sociologických kontaktů podílela celá řada polských sociologů, snad nejvýznamnější role patřila právě Z. Baumanovi. Vyplývalo to z toho, že Bauman tehdy naši republiku často navštěvoval a vystupoval s referáty, přednáš-

životního prostředí. Sám považoval – zřejmě oprávněně – za svá hlavní díla knihu *Marxismus v konfrontaci s buržoazní koncepcí sociální role. Role, masky, charaktery* z roku 1981 a práci *Kritika fenomenologické sociologie* z roku 1989. Obě práce – přes dobou vynucené názvy – byly cenné hlavně tím, že originálně a systematicky seznamovaly naši sociologickou veřejnost s tematikou ve světové sociologii živou, frekventovanou a u nás téměř nepracovanou.

V této souvislosti se nelze nezmínit o vztahu doc. Urbánka k dílu Karla Marxe, na něž se ve svých pracích často odvolával a jehož některé složky analyzoval a interpretoval. Předně je třeba poznamenat, že toto dílo, na rozdíl od mnoha konjunkturálních „marxistů“ starého režimu i na rozdíl od většiny jeho dnešních stejně konjunkturálních kritiků, dokonale znal. Marxe oprávněně považoval za klasika sociologického myšlení, který – jako ostatní myslitelé tohoto jména – působí některými stránkami svého díla trvale inspirativně. V opozici k simplifikátorům různého ideologického zabarvení vždy přistupoval k Marxovým názorům historicky a nezapomínal, že Marxovy konkrétní analýzy úzce souvisejí s dobou, v níž Marx žil. Zejména z práce *Role, masky, charaktery*, ale i z jiných Urbánkových studií je zřejmé, že jeho interpretace Marxových idejí byla jedním z mála možných postupů, jak i v oficiálně povolených publikacích kritizovat stávající poměry. Názor, že Marx patří k největším sociálním myslitelům v celých lidských dějinách, oportunisticky nezměnil ani po listopadu 1989.

Stručnou zmínku zaslouží i Urbánkova činnost překladatelská, jejímž výsledkem bylo několik knih přeložených z ruštiny, němčiny a angličtiny. Ne vždy však mohl doc. Urbánek v minulém režimu ze známých důvodů překládat pod svým jménem. Z hlediska vlivu a významu byl zřejmě nejdůležitější již zmíněný překlad knihy P. L. Bergera *Pozvání do sociologie*. I ten měl ale své dobově charakteristické osudy. Byl odevzdán do nakladatelství Mladá fronta v roce 1969, ale vzhledem ke změněným politickým podmínkám již nemohl vyjít. Krátce před svým rozpuštěním jej doslova na poslední chvíli stačila jako skripta na jaře 1969 vydat katedra sociologie Vojenské politické akademie v Praze, ovšem bez uvedení jména překladatele. Knižního vydání se práce dočkala až roku 1991.

Jakkoli všechny výše zmíněné aktivity E. Urbánka byly důležité a obdivuhodné, za nejcennější si dovoluji považovat jeho práci pedagogickou. Doc. Urbánek jako nejvýznamnější a vůdčí osobnost katedry sociologie na FF UK se rozhodujícím způsobem podílel na výchově a profilaci stovek studentů a desítek aspirantů, vedl a oponoval velké množství jejich diplomových i kandidátských prací. Byl učitelem oblíbeným a váženým především díky svým rozsáhlým znalostem, díky zápalu, s nímž přednášel, i díky tomu, že z něj v každém okamžiku přímo vyzařovalo jeho hluboké zaujetí oborem a ztotožnění se s ním. Neznám jiné vlastnosti pedagoga, které by mohly na studenty působit výrazněji. Mnozí z žáků doc. Urbánka dnes zaujímají významná místa ve veřejném i vědeckém životě a někteří se úspěšně uplatnili i na zahraničních vysokých školách. Při různých příležitostech jsme mohli být mnohokrát svědky, jak rádi se naši absolventi k doc. Urbánkovi hlásili a s jakou vděčností vzpomínali na jeho pedagogické působení. Bylo vždy dobře patrné, že jde o něco více než o povinnou úctu bývalých studentů ke svému učiteli. Jsem přesvědčen, že právě díky zejména tomu, čemu své studenty za čtyřicet let pedagogického působení naučil, i díky vzpomínkám, které jsou v jejich myslích s jeho osobností spjaty, nebude doc. Urbánek ještě dlouho v naší sociologii zapomenut.

Jan Sedláček

zahraničními sociologickými pracovišti, zejména ve Švýcarsku, Holandsku a v západním Německu. Pod vedením doc. Urbánka se uskutečnily i výměnné studentské zájezdy do těchto zemí. Pro samého doc. Urbánka byla patrně po této stránce nejvýznamnější setkání s prof. P. L. Bergerem, která se přeměnila v jejich celoživotní přátelské vztahy. Obdivuhodná byla rychlost, s níž se v těchto letech E. Urbánek dokázal orientovat ve světové sociologické literatuře, jež u nás byla po dlouhá léta až na nepatrné výjimky nedostupná. Umožnily mu to jeho skvělé jazykové znalosti (byl schopen číst v angličtině, němčině, francouzštině, ruštině i polštině) a samozřejmě mimořádná pracovitost. V této době přeložil proslulou Bergerovu práci *Pozvání do sociologie*. Výsledkem vlastní vědecké činnosti E. Urbánka byla jeho doktorská disertace *Role, masky, charaktery*, kterou koncem 60. let předložil k obhajobě. Nelze zapomenout ani na jeho aktivní působení v Čs. sociologické společnosti, v Sociologickém časopise a ve vědecké radě FF UK.

Podobně jako to postihlo velkou část našich čelných sociologů, byla i slibně se rozvíjející Urbánkova profesionální kariéra zásadním způsobem přerušena s počátkem tzv. normalizace. Po zrušení členství v KSČ následovalo jeho odvolání z funkce vedoucího katedry, ze všech funkcí na fakultě i v sociologické obci. Doktorskou práci, která již byla třemi oponenty kladně posouzena, nesměl obhajovat. Po určitou dobu měl zákaz pedagogicky působit a posléze byl přeřazen z kategorie pedagogických do kategorie vědeckých pracovníků. Jako vyškrtnutý člen KSČ byl na tzv. nomenklaturní katedře nepřetržitě existenčně ohrožen. Zdá se mi – a nelze se tomu divit –, že tato situace zanechala na jeho psychice, postojích i chování trvalé stopy.

Jisté satisfakce se mu dostalo až se změnou režimu. Krátce po listopadu 1989 byl na návrh členů katedry jmenován jejím vedoucím a brzy poté – jak bylo tehdy zvykem – jím byl studenty i učiteli katedry zvolen. Tato funkce mu však na rozdíl od období před dvaceti lety mnoho radosti nepřinesla. Personální problémy katedry, jejichž základ byl dán dědictvím minulosti, přiváděly doc. Urbánka do velmi obtížně řešitelných situací. Byl vystaven různým, často protichůdným tlakům, a právě tyto okolnosti byly patrně jednou z příčin jeho zhoršeného zdravotního stavu, který musel být řešen hospitalizací. Nakonec byla katedra v květnu 1990 rozpuštěna, byla založena katedra nová a místa na ní byla v podzimních měsících školního roku 1990/91 obsazena konkursem, do něhož se musel přihlásit i doc. Urbánek. Jeho právo na to vést katedru bylo některými fakultními i mimo-fakultními činiteli zpochybněno a tato funkce byla nabídnuta dvěma jiným členům katedry. Po jejich odmítnutí a na základě jednomyslného přání celé katedry ji vedl i nadále, a to do roku 1991.

Úplné rehabilitace vědecko-pedagogické se však doc. Urbánek nedočkal. Přes četné sliby nebyl jmenován profesorem a ani obhajoba znovu podané a kladně posouzené doktorské disertace (tentokrát ovšem s jiným tématem) mu nebyla umožněna, a to podobně jako před dvaceti lety nikoli z důvodů odborných. V očích objektivně uvažujících kolegů a zejména v očích studentů byl však E. Urbánek díky svým vědeckým i pedagogickým kvalitám fakticky profesorem už dávno, i když se mu tohoto titulu formálně nedostalo.

Publikační činnost E. Urbánka je neobyčejně rozsáhlá. Obsahuje stovky statí, recenzí i populárních článků, řadu skript a téměř desítku knih. Zprvu byly jeho knižní publikace zaměřeny především na problematiku marxistické filozofie a sociální teorie, zejména na otázky struktury a dynamiky třídní společnosti, později, když už se věnoval hlavně sociologickým tématům, na analýzu současné světové sociologie a na problémy

se datuje Urbánkův skepticismus a hluboká kritičnost k jakémukoli jednostrannému, černobílému pohledu na sociální skutečnost, a to lhostejno, zda se zaštiťuje levicovou, nebo pravicovou ideologií, hlásanými jako jediný možný pohled na svět. Často jsem od něho slyšel výrok, že ve vědě i v politice vedou k největším chybám a omylům právě jakékoli simplifikující přístupy ignorující nekonečnou složitost sociální reality.

Bylo by však omylem domnívat se, že svůj studijní pobyt v SSSR považoval z hlediska odborného růstu za zbytečný a celkově za promarněný čas. Je sice pravda, že se zde i na akademické půdě setkával mnohdy s neslýchanou ignorancí a při vyřizování studijních záležitostí s projevy neuvěřitelného byrokratismu. Některých učitelů si však velice vážil, protože to byli lidé kultivovaní s hlubokými znalostmi tematiky, kterou přednášeli, tedy nikoli samí tupí dogmatici. Co však oceňoval jako největší přínos svého pobytu, byla možnost studovat ve velmi dobře vybavené Velké moskevské knihovně, kde se seznámil mj. s díly G. Simmela, K. Mannheima, ale i Trockého. Z Moskvy si odnesl také výbornou znalost děl K. Marxe, B. Engelse i dalších představitelů marxistického myšlení, jejichž některé práce u nás v knihovnách dostupné nebyly. Tento zájem o dějiny marxismu E. Urbánka nikdy neopustil a lze o něm napsat, že v našich podmínkách patřil v této oblasti k nejlepším znalcům.

Po úspěšném obhájení kandidátské práce působil E. Urbánek jako odborný asistent na katedře filozofie FF UK. Jeho hlavní badatelský zájem se v této době soustředil na problematiku struktury a dynamiky třídní společnosti. Ta se také stala tématem jeho habilitační práce, na jejímž základě byl roku 1965 jmenován docentem filozofie.

Rok 1965 byl jedním z nejvýznamnějších mezníků v Urbánkově vědeckém a pedagogickém životě ještě z jednoho důvodu: „upsal“ se v něm sociologii, což výrazně ovlivnilo jeho osudy odborné, ale v jistém smyslu i osobní. Souviselo to samozřejmě úzce s obnovou a institucionalizací sociologie jako vědecké disciplíny a studijního oboru v naší republice. Zatímco v Brně a v Bratislavě probíhaly přípravné práce související se založením kateder sociologie poměrně velmi rychle, situace na FF UK byla složitější. Existovalo zde sice od roku 1964 při katedře filozofie oddělení sociologie, ale nikdo z jeho tří členů nebyl profesor ani docent, což založení katedry znemožňovalo. Členové oddělení se obrátili na několik možných kandidátů na funkci vedoucího katedry, ale nikdo z nich neměl chuť ani odvahu vzít na sebe břemeno budování zcela nového pracoviště prakticky z ničeho a to ještě k tomu co nejrychleji, protože s výukou bylo nutné začít od školního roku 1965/66. V situaci, která se zdála být neřešitelnou, se členové oddělení posléze obrátili na doc. Urbánka, jehož odborné zaměření bylo z mnoha hledisek sociologii blízké. Po určitém váhání se doc. Urbánek úkolu obnovit výuku sociologie ujal. Ta byla skutečně na začátku školního roku 1965/66 zahájena. K 1. 1. 1966 byla katedra sociologie oficiálně ustavena a doc. Urbánek jmenován jejím vedoucím. Tuto funkci vykonával necelých pět let a troufám si napsat, že to bylo patrně z profesionálního hlediska nejšťastnější období jeho života a zároveň i období, v němž stihl vykonat takřka neuvěřitelné množství organizační, pedagogické i vědecké práce.

Podařilo se mu na dobré úrovni personálně vybudovat pracoviště, které brzy získalo jak v rámci čs. sociologie, tak i v rámci fakulty respekt a uznání. Pod jeho vedením byly připraveny studijní plány, ve spolupráci s externisty probíhala úspěšně výuka, která měla jasnou koncepci, v níž vedle specializovaných sociologických disciplín a metod a technik sociologického výzkumu zaujímaly významné místo přednášky zaměřené na sociologickou teorii a dějiny sociologie. Katedra navázala bohaté a rozsáhlé kontakty se

Eduard Urbánek již není mezi námi

Ačkoli jsme v posledních měsících s obavami sledovali zhoršující se zdravotní stav doc. PhDr. Eduarda Urbánka, CSc., jeho smrt, jež nastala v neděli 13. září 1998, krátce poté, co dovršil 67. rok svého života (nar. 16. 8. 1931 v Předíně na Třebíčsku), námi – jeho dlouhodobými přáteli a spolupracovníky – hluboce otřásla. Se zármutkem a bolestí jsme museli vzít na vědomí nemilosrdnou skutečnost, že se navždy ukončila životní dráha člověka, který se mimořádně zasloužil o rozvoj naší sociologie v posledních více než třiceti letech, že ho přestaneme vídat jako aktivního účastníka a diskutéra na významných sociologických shromážděních, že si už nikdy nepřečteme žádnou jeho novou knihu ani stať a hlavně, že nám budou chybět jeho rozsáhlé znalosti, díky nimž byl každý rozhovor s ním na odborné téma nesmírně obohacujícím intelektuálním zážitkem.

Podobně jako osudy většiny těch, kdož se u nás ve druhé polovině 20. století profesionálně věnovali sociologii, nepostrádal ani život doc. Urbánka různé komplikace a někdy i dramatické momenty.

E. Urbánek se nikdy netajil tím, že pochází z prosté vesnické rodiny, spíše na to byl oprávněně hrdý, neboť právě z ní si odnesl pozitivní vlastnosti, které byly známy každému, kdo s ním přišel do bližšího styku. Zejména pod vlivem matky to byla láska ke vzdělání a touha neustále rozšiřovat a obohacovat své vědomosti, pod vlivem jednoho ze strýců – truhláře, obecního kronikáře a vesnického písmáka, od něhož už v dětství obdržel truhlu knih a časopisů – pak přímo vášeň k četbě. Rodina i širší společenské prostředí, v němž vyrůstal, v něm vypěstovaly rovněž silné sociální citění.

Již během studia na obchodní akademii tíhl E. Urbánek stále více k četbě knih zabývajících se společenskou, zejména historickou problematikou. Přesto jako nelehkými životními podmínkami poučený a reálně uvažující mladík se zprvu nerozhodl pro studium, které by přímo odpovídalo tomuto zájmu, ale přihlásil se na Vysokou školu obchodní. Na ni byl přijat, ta však byla mezitím zrušena, a tak se ocitl na nově zřízené Vysoké škole politických a hospodářských věd. Ani ta ale neměla dlouhého trvání, byla reorganizována a část jejích posluchačů přešla na Filozofickou fakultu UK, kde také E. Urbánek roku 1954 své studium ukončil. Již v prvních měsících studia na VŠPHV se jeho zájem jednoznačně vyhranil, takže na FF UK končil jako absolvent oboru filozofie. Mezi jeho učitele patřily tak vynikající osobnosti, jako byli historikové J. Macek a F. Kavka a filozofové L. Svoboda, J. Popelová-Otáhalová, M. Machovec a I. Sviták. Někteří z nich se později na FF UK stali jeho kolegy a přáteli. Během studia dosahoval E. Urbánek vynikajících výsledků. To mu umožnilo, aby se ještě před absolvováním fakulty podílel na výuce nižších ročníků, což se tehdy ve výjimečných případech připouštělo.

Důležitou etapou v Urbánkově vývoji byla jeho vědecká aspirantura v letech 1954–1957 na Moskevské státní univerzitě. Setkání s drsnou realitou každodenního života v tehdejším Sovětském svazu, tak odlišnou od toho, jak byla líčena oficiální propagandou u nás, jej nutně vedlo k zamyšlení nad osudy socialismu v této vnitřně neslýchaně rozporné zemi, nad vztahem Marxovy teorie a jejího uskutečňování i nad posláním levicového intelektuála, hlásícího se k socialistickým idejím, za této situace. Všechny tyto úvahy a otázky se pro E. Urbánka staly ještě naléhavějšími v souvislosti s atmosférou a důsledky XX. sjezdu KSSS, které mohl v Moskvě bezprostředně sledovat. Zdá se, že od této doby

e) otázky na subjektivní ohodnocení příjmu byly odpovídány bez problémů s velmi malým procentem odmítnutí; spolehlivost pětibodových stupnic je 0,67, devítibodových 0,65;

f) spolehlivost satisfakčních otázek na devítibodové stupnici byla v rozpětí od 0,53 do 0,68;

g) často užívané otázky na souhlas s výroky, které se používají pro měření postojů, byly testovány se čtyřbodovou a pětibodovou stupnicí:

4-bodová stupnice ukázala naprosto nevyhovující spolehlivost s hodnotami v rozpětí mezi 0,29 a 0,58;

5-bodová stupnice má spolehlivost vyšší, a to mezi 0,44 a 0,62;

přesto, že položky souhlasu s výroky jsou používány převážně k vytváření součtových indexů, resp. faktorových skóre, jejichž spolehlivost se značně zvyšuje s počtem položek, výsledek varuje před používáním jednotlivých otázek (resp. i ‚krátkých‘ indexů), a to především v korelacích – takové využití vyžaduje vysoký stupeň opatrnosti (pokud se k němu vůbec rozhodneme);

výsledky jednoznačně vypovídají ve prospěch pětibodové stupnice ve srovnání se čtyřbodovou z hlediska spolehlivosti.

JAN ŘEHÁK je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR, kde se zabývá metodologií a analýzou dat.

IRENA BÁRTOVÁ absolvovala Matematicko-fyzikální fakultu UK v Praze v oboru pravděpodobnost a matematická statistika. Zabývá se matematickými a matematicko-statistickými aplikacemi v hydrometeorologii, územním plánování a v sociologii. Přednáší statistiku na katedře sociologie Fakulty sociálních věd UK v Praze.

JANA HAMANOVÁ absolvovala Fakultu sociálních věd UK v Praze, obor sociologie. Pracuje v sociologické skupině SC&C, s.r.o. Praha jako vedoucí výzkumných projektů a konzultantka.

Literatura

Lord, F. M., M. R. Novick 1968. *Statistical Theories of Mental Test Scores*. Reading, MA: Addison Wesley Publ. Comp.

Řehák, J. 1998a. „Kvalita dat I. Klasický model měření reliability a jeho praktický aplikační význam.“ *Sociologický časopis* 34: 51-60.

Řehák, J. 1998b. „Kvalita dat II. Přístupy ohodnocování výzkumných instrumentů založené na modelování kovariančních struktur.“ *Sociologický časopis* 34: 195-204.

Závěry

Reliabilita zjišťovaná na instrumentech různého formátu a pro různá substantivní témata se ukazuje jako velmi variabilní a závislá na formátu a na kontextových okolnostech. Metoda „test-retest“ odhaduje pomocí svého modelu spolehlivost, resp. nespolehlivost dat, současně však v praxi reflektuje komplexní vlastnost stability odpovědí. Ta zahrnuje reliabilitu instrumentu, pevnost/stabilitu postoje či názoru a soustředěnost respondenta, resp. rušivé vlivy při realizaci dotazu. Tyto složky nelze od sebe metodou separovat. Výsledky však (ať už v nich dominuje kterákoliv uvedená složka) v každém případě vypovídají o kvalitě dat, o jejich upotřebitelnosti pro přímé odhady i pro jejich vstup do komparačních, korelačních, regresních, strukturních, klastrových apod. analýz. Nízká variabilita jednak maskuje a zamlžuje reálné vztahy tím, že získané empirické korelace a komparační statistiky příslušné vztahy nevykazují a samozřejmě i znehodnocuje konfidenční intervaly, neboť klasické vzorce pro směrodatnou chybu dodatečnou variabilitu neobsahují. Chyba z nespolehlivosti se přičítá v analýze dat k chybě výběru.

Některé výsledky experimentu mohou u některých sociologů podpořit jistou metodologickou skepsi k empirické sociologii. Nedomníváme se však, že je to nutný závěr. Výsledky jsou především varováním proti metodologickému diletantismu a proti podceňování přípravy empirických šetření z důvodů nadměrné subjektivní přesvědčenosti o kvalitě „svých“ otázek a o tom, jak tyto otázky „dobře pracují“, poskytují-li nám výsledky, které očekáváme a které se hodí pro argumentování svých teorií. Tyto výsledky tedy by měly být spíše tlakem na zvýšení důrazu v přípravě kvalitního datového základu (byť náročné a nákladné), v žádném případě odmítnutí některých měřicích baterií a formátů otázek nemůže být použito jako argument proti empirické sociologii.

Metoda „test-retest“ byla použita pro různé formáty a délky škál i pro různé tematické okruhy. Výsledky, které byly vybrány a prezentovány v článku, považujeme za důležité pro empirickou sociologii. Výběr položek byl motivován snahou pomoci pravidelně zkoumaným tématům a projektům i nekončícími diskusemi o vhodnosti délky škál, založenými ovšem na subjektivních preferencích a argumentech jednotlivých výzkumníků. Cílem studie je ovšem přispět konkrétními výsledky pro postupnou metodologickou generalizaci.

Stručný souhrn závěrů pro praktickou práci a přípravu dotazníků:

- a) sedmibodová škála levo-pravé politické orientace vykazuje vysokou spolehlivost kolem průměru 0,77, a to s přirozenou, ale nikterak vysokou variabilitou mezi skupinami a kroky experimentu;
- b) sebezaražení na subjektivní škále sociální třídy založené na pětibodové stupnici je vysoce reliabilní (0,86) s více než 80 % odpovědí – výsledek je příspěvkem k diskusím o nespolehlivosti této proměnné; výsledek také přináší jasnou evidenci proti kritice smysluplnosti tohoto pojmu a jeho operacionalizace;
- c) velmi nízkou reliabilitu (v průměru 0,46) vykazují bipolární stupnice preferencí – zde byly aplikovány k očekávaným vlastnostem senátora;
- d) při přímém dotazu na částku osobního měsíčního příjmu (bez jakékoliv podpory jinými otázkami) byl zjištěn zajímavý fakt: pouze 27 % respondentů odpovědělo na tuto otázku – ti, co odpověděli, však poskytli informaci s velmi vysokou reliabilitou – 0,94;

čtu položek) v součtovém indexu. Experimenty obsahovaly různé dotazové kombinace obsahu a formy. Zde prezentujeme položky se čtyřbodovými a pětibodovými stupnicemi, jejichž hodnoty byly pojmenovány a v pojmenovaném tvaru předloženy respondentům na kartě.

a) položky souhlasu s výroky na čtyřbodové škále

Baterie výroků na ekonomické, sociální, národnostní a politické názorové orientace zahrnovala směs různých obsahově od sebe odlišných položek. V tabulce 5 shrnujeme odhady reliabilit pro celou populaci.

Tabulka 5. Odhad reliability metodou test-retest, různé položky, čtyřbodová škála souhlasu

	n	Odhad reliability
celkový rozvoj ekonomiky	419	0,475
práva menšin i na úkor práv většiny	419	0,311
nezávislí odborníci	415	0,397
vedoucí představitelé – vždy uvádět pravdu	417	0,538
horní hranice příjmu	419	0,584
stát nepřipustí nadbytek, pokud chudoba	416	0,550
rozvoj ekonomiky versus strádání občanů	414	0,471
silní a schopní řídí	414	0,433
menšina může oponovat, ale ne protivit se většině	417	0,289
někteří jsou způsobilější – tradice a rodinný původ	411	0,485
vláda odpovídá za práva menšin	416	0,439

Reliabilita souhlasu s výroky je zde velmi nízká. Analytická práce s jednotlivými položkami je proto bezesporu velmi zpochybněna – samy o sobě by se tedy neměly v analýze používat, neboť statistická výpověď z nich je velmi neurčitá. 50 % až 60 % a více variability je chybových a hledat její vysvětlení nemá smysl – naopak je nebezpečné analýzu provádět: výsledky reflektují nahodilou strukturu dat.

b) pětibodové škály souhlasu

Tabulka 6. Odhad reliability pro souhlas s výroky o vztahu k svému národu pětibodová škála souhlasu

	n	Odhad reliability
hrdost na národní historii	421	0,618
negace českého způsobu života	418	0,442
ostatní země se mohou od Čechů učit	422	0,590
Češi mají více důvodů k hrdosti než ostatní	418	0,597

Porovnání výsledků pětibodové škály se čtyřbodovou se nabízí hypotéza o tom, že absence středového bodu čtyřbodové škály snižuje spolehlivost odpovědi a vnáší do dat zbytečnou variabilitu přechodů mezi hodnotami 2 a 3 pro osoby, které by se chtěly zařadit do středu.

Výsledky indikují výraznou preferenci pětibodové škály před čtyřbodovou.

Tabulka 3. Reliabilita otázek na plat a finanční situaci

	n	Odhad reliability
škála 5 bodů adekvátnost platu	388	0,674
škála 5 bodů porovnání finanční situace s průměrnou rodinou	420	0,675
škála 9 bodů finanční situace – spokojenost	423	0,659
škála 9 bodů finanční situace – vzdálenost od ideálu	422	0,642

O něco nižší reliability devítibodových škál oproti pětibodovým u obsahově příbuzných otázek můžeme pouze konstatovat, výsledek nelze z těchto dat zobecnit. Hypotézu však podporuje také výsledek testu pro dotaz na spokojenost (viz dále).

e) otázky na spokojenost

Otázky na spokojenost mají v empirickém výzkumu vysokou frekvenci využití: používají se při studiu kvality života a také při praktických aplikacích výzkumu trhu a v personalistice. Ve výzkumu se používají různé typy škál i různé typy dotazu. Pro experiment 'test-retest' byly použity přímé otázky s devítibodovou stupnicí.

Tabulka 4. Odhad reliability metodou test-retest, devítibodová škála spokojenosti

	n	Odhad reliability
spokojenost s politickým vývojem	417	0,681
spokojenost s prací	394	0,578
spokojenost s osobním životem	422	0,607
celková spokojenost v životě	421	0,531

Časté otázky na spokojenost v různých kontextech života nevykazují tedy vysokou reliability, nespolehlivost až 47 % je pro empirické výzkumy používající tento formát dotazu nepřijemným výsledkem. Položky spokojenosti mají samostatnou analytickou roli, a proto u nich v takovém kontextu většinou nemůžeme reliability zvýšit vytvářením sumačních indexů z paralelních, resp. alespoň obsahově příbuzných položek, indikujících jeden společný latentní faktor. Sumační indexy spokojenosti mají jiný charakter, součet znamená kompozici pojmu ze složek, které nemusí být (a často také nejsou) korelované. Korelace položek v případě takto dekomponovaných pojmů nemá jen charakter obsahového překrytí, a tudíž indikační vlastnosti společné latence, ale věcnou, kontextovou, případně i kauzální interpretaci. Konstrukce položek obsahovou dekompozicí pojmu odpovídá tedy jinému účelu než zvýšení reliability opakovaným dotazováním na jednu vlastnost jejími různými indikátory (důsledky). Proto je nutno věnovat metodologii takových dotazů dále zvýšenou pozornost a hledat jiné prostředky pro dosažení vyšší spolehlivosti dat, pokud je vyžadována (jiný formát, resp. model dotazu, nepřímé otázky, indikační baterie).

2. Reliabilita škál souhlasu

Nízké reliability jednotlivých položek obsahově příbuzných baterií jsou v praxi běžné. V důsledku aplikace Brownových vzorců se používají pro měření postojoyvých vlastností syntetické součtové indexy, vytvořené jako sumy, resp. průměry stejně orientovaných položek. Položení dotazu na jednu vlastnost (postoj) v několika vzájemně se zastupujících položkách vede k tomu, že se reliability jejich součtu podstatně zvyšuje. Odhady reliability mohou sloužit jako základ aplikace Brownovy formule pro hledání dostatečné délky (po-

ně vykrystalizovaný názor. V každém případě se korelace takovéto proměnné redukuji koeficientem 0,78 a veškeré explorační analýzy, založené na dekompozici variability jsou proto nepřesné a neostré. Nízká reliabilita zamlžuje vztahy. Poznamenejme, že použité otázky byly koncipovány tak, aby každá z nich měla samostatnou analytickou roli, každá vlastnost má svůj samostatný význam. V praxi by bylo velmi obtížné každou z uvedených dimenzí nějakým způsobem dublovat a indikovat ji několika dotazy. Uvedené závěry platí pro každou položku v její samostatné analytické aplikaci. Nicméně i v těchto případech lze reliabilitu v analýze dat zvýšit, a to v případě, že jednotlivé položky se spojují do obecnějších faktorů a syntetických pohledů – v lineární kombinaci příbuzných a vzájemně korelovaných položek (např. při používání odhadu hodnot latentních faktorů ve faktorové analýze) se reliabilita syntetického indexu zvyšuje tím, že se spojuje vzájemně se kontrolující a doplňující informace z položek do jedné proměnné.

d) dotaz na objektivní údaje o čistém příjmu a na subjektivní hodnocení příjmu

Příjem a plat v sociologických šetřeních působí problémy, neboť respondenti vypovídají neochotně a velmi často odmítají informaci o příjmu sdělit. Informace o příjmu jsou však pro mnoho sociologických i příbuzných analýz podstatné, a to jak z důvodů odhadů výše příjmu v populaci a ve skupinách obyvatelstva, tak jako vysvětlující nebo zprostředkující proměnná v modelech sociologických teorií. Proto jsme do experimentu MTMM 95 zahrnuli tyto dotazy v několika otázkách a dotazu byl ponechán zcela přirozený průběh (nebyly používány žádné podpůrné metody, jak respondenty přesvědčit o tom, aby tuto informaci sdělili).

Uváděná výše platu (respondent měl sdělit přímou hodnotu, nikoliv zařadit svůj plat do kategorií) prokázala v části A experimentu MTMM 95 spolehlivost 0,927 a v části B 0,945, (průměr 0,936) tedy velmi vysokou (a nečekanou) hodnotu. Výsledky jsou však poznamenány tím, že jen 26 % respondentů na tuto otázku odpovědělo (v části A i v části B). Výsledek je zajímavý: ti, co odpovídají, odpovídají spolehlivě, avšak jakékoliv zobecnění výsledku není možné, protože odhad populačního průměru je vychýlený a nepoužitelný. Navíc je poměr odmítnutí tak vysoký, že lze vyslovit hypotézu (bohužel vzhledem k malým četnostem obtížně z uvedených dat testovatelnou) o tom, že vychýlení se projevuje v různých vrstvách, třídách a skupinách různě. Jelikož tato proměnná je v mnoha výzkumech kritická (ať už v roli závislé nebo nezávislé proměnné), uvedená čísla zdůrazňují velmi závažnou metodologickou úlohu – redukovat počet odmítnutí a nalézt cestu, jak odhadnout příjem tak, aby výsledky byly použitelné. Ve výzkumu MTMM 96 testování neprobíhalo, plat však sdělilo pouze 37 % a asi 50 % přímo odmítlo na otázku odpovědět. (Poznamenejme, že uvedená procenta jsou počítána z celého souboru, nikoliv z části, která má vlastní příjem). Z těchto faktů plyne, že přímý dotaz na příjem (často některými uživateli vyžadovaný) nemá výzkumný smysl a je nutné se dotazovat zařazováním do kategorií nebo vybudovat speciální metodologii přímý dotaz podporující.

Subjektivní hodnocení svého platu a své finanční situace vykazují odhady reliability standardně nad 0,60. U těchto otázek se dramatický pokles poměru odpovědí nevyskytl.

vlastnostech senátora: *Jaké vlastnosti má mít Váš senátor? Označte, čemu dáváte přednost!*. Pět položek s pětibodovou škálou reprezentovalo dvojice pólů: (1) chová se nezávisle-prosazuje zájmy své strany, (2) zkušený politik-nezávislý odborník, (3) přizpůsobivý-zásadový, (4) klade důraz na místní problémy-klade důraz na celostátní problémy, (5) prosazuje rovnost všech lidí-prosazuje svobodu pro každého jednotlivce. Baterie byla položena respondentům třikrát v rámci projektu „Senátní volby 96“ (SC&C pro ČT), a máme tedy tři koeficienty korelace, které odhadují reliabilitu. V tabulce uvádíme výsledky. Je vidět na první pohled, že z hlediska přesnosti měření jednotlivce jsou odhady reliability podstatně nižší a je otázka, zda jsou ještě pro empirickou práci přijatelné. Je tedy otázka, zda je tato forma otázky vhodná. Nízké koeficienty jsou invariantní mezi skupinami (rozsáhlou tabulku zde neuvádíme) a žádné závislosti spolehlivosti na sociálních skupinách nebyly odhaleny; pro tento formát otázky se neprosadila žádná z hypotéz typu „s vyšším vzděláním očekáváme zřetelněji formulovaný názor a zvýšenou schopnost jej vyjádřit“, které jsme při přípravě experimentu formulovali.

V tabulce 2 je vidět, že odhady pomocí faktorové analýzy jsou, stejně jako u levo-pravé škály, srovnatelné s přímými korelacemi.

Tabulka 2. Test-retest pro baterii preferenčních otázek
Jaké vlastnosti má mít Váš senátor? (pětibodová škála)

A) reliabilita odhadnutá z přímých korelací

		1.-2. dotaz	1.-3. dotaz	2.-3. dotaz	průměr	rozpětí
nezávislý	straník	0,452	0,437	0,556	0,482	0,119
politik	odborník	0,387	0,355	0,42	0,387	0,065
přizpůsobivý	zásadový	0,388	0,444	0,398	0,41	0,056
lokální	celospolečenský	0,478	0,475	0,514	0,489	0,039
rovnost	svoboda	0,482	0,459	0,613	0,518	0,154
<i>průměr</i>		0,437	0,434	0,5	0,457	0,066
<i>rozpětí</i>		0,095	0,12	0,215	0,131	0,258

B) reliabilita odhadnutá z modelu faktorové analýzy (čtverce faktorových skóre)
(extrakce metodou maximalizace Cronbachova koeficientu alfa)

		první dotaz	druhý dotaz	třetí dotaz	průměr	rozpětí
nezávislý	straník	0,425	0,486	0,637	0,516	0,212
politik	odborník	0,384	0,393	0,448	0,408	0,064
přizpůsobivý	zásadový	0,496	0,3	0,529	0,442	0,229
lokální	celospolečenský	0,503	0,464	0,555	0,507	0,091
rovnost	svoboda	0,403	0,588	0,635	0,542	0,232
<i>průměr</i>		0,442	0,446	0,561	0,483	0,119
<i>rozpětí</i>		0,119	0,288	0,189	0,134	0,337

Zdroj: *Senátní volby 1996*, SC&C pro Českou televizi.

Nižší než padesátiprocentní reliabilitu, tj. více než polovinu variability způsobenou vztahem respondenta a metody vyjádřeným schopností přesně a spolehlivě odpovědět považujeme již za problematické. Hodnoty kolem 0,45 jsou jistě hraniční pro to, aby otázka a její daný formát byly vůbec jednotlivě používány. Výpovědní schopnost dat je při takto nízké reliabilitě zpochybnitelná: *buď je chybná metoda, nebo respondent nemá dostateč-*

konfirmační faktorové analýzy by bylo možné takový model (shodnost faktorových zátěží) testovat. Používáme však explorační model, aby se projevila variabilita odhadů. Reliabilita v tomto přístupu odpovídá čtverci faktorového koeficientu. Pro tři dotazy v jejich pořadí dostáváme (extrakce metodou maximalizace Cronbachova koeficientu alfa) postupně hodnoty reliabilit: 0,74, 0,82, 0,69 (průměr 0,75). Odhady modelu se pohybují v podobných intervalech jako přímé párové korelace. Model však znamená jisté a značné zjednodušení vztahu – vychází z předpokladu, že skutečná měřená hodnota je stejná při všech třech měřeních; tedy jde o předpoklad značně nereálný, který nedovoluje žádnou variabilitu skutečné hodnoty v čase (a to ani systematické posunutí ani přirozenou náhodnou změnu). Přesto zmiňujeme tento alternativní přístup pro srovnání. V souhrnném pohledu se oba přístupy vzájemně potvrzují. Rozvinutím tohoto přístupu je quasi-simplexový model [viz např. Řehák 1998b], který však pro tři opakování také nepovažujeme za reálně aplikovatelný a vhodný.

Výsledek odhadu párovými korelacemi můžeme považovat za metodologicky příznivý, jak relativně vysoké procento odhadnuté spolehlivosti, tak invariance měřícího prostředku dávají základ pro bezpečnou aplikaci této často používané otázky. Výsledek ovšem platí pouze pro sedmibodový formát škály, ve kterém zde byla otázka na politickou orientaci prověřována. Poznamenejme, že v empirických korelacích této proměnné očekáváme přibližnou redukci korelačního koeficientu s jinými proměnnými poměrem 0,866 (odmocnina z 0,75).

b) subjektivní sebezařazování: vrstvy

Z otázek subjektivně-sebezařazovacího typu byla v experimentech použita také otázka na subjektivní sebezařazení do společenské vrstvy tak, jak se používá ve výzkumech stratifikace, chudoby, trhu práce apod.; pětibodová ordinální škála dotazu na zařazení se k dolní, nižší střední, střední, vyšší střední a horní vrstvě společnosti vyhovuje více než 80 % populace; odmítnutí škály nebo neschopnost zařadit se bylo postupně ve třech dotazech: 18,9, 16,3, 15,4. Korelovanost (a tedy formální odhad spolehlivosti) dichotomií „zařadil se/nezařadil se“ je (postupně 1.-2. dotaz, 1.-3. dotaz, 2.-3. dotaz): 0,662, 0,617, 0,673 (tento odhad je však silně deflatován vzhledem k vysoké asymetrii četností dichotomických proměnných a je zde uveden pouze ilustrativně; jak známo, koeficient korelace není vhodnou mírou vztahu pro takovéto asymetrické situace).

Odhad reliability těch, kteří se do škály zařadili je vysoký (postupně 1.-2. dotaz, 1.-3. dotaz, 2.-3. dotaz): 0,883, 0,849, 0,857 a v průměru 0,86. Domníváme se, že tento výsledek je pro výzkumy sociální stratifikace velmi důležitý, neboť potvrzuje důležitost proměnné: sebezařazení je stabilní a tedy uvědomělé. Znamená také, že uvedených pět stimulů ordinální škály je významově přijímáno. Metodologická skepse, která je u proměnných obdobného typu vždy na místě, ztrácí z tohoto hlediska na relevanci: představa lidí o svém společenském zařazení je silně stabilní. V důsledku toho také očekáváme silné korelace této proměnné a to ať už v roli závislé, nebo v roli nezávislé proměnné, redukce korelací způsobená nespolehlivostí je pro tuto proměnnou maskována relativně málo (koeficient redukce je 0,927).

c) preferenční dvoupólové stupnice

Častým a výzkumníky oblíbeným formátem otázky je preferenční dotaz, porovnání dvou protilehlých vlastností, jevů, předmětů, položek nebo dotaz typu sémantického diferencálu: respondents na dvoupólové škále vyjadřuje stupeň své preference mezi dvěma póly. Dotaz se provádí většinou s grafickou podporou předložené škály. V našem experimentu se provedený test-retest týkal baterie otázek zkoumajících, jakou představu mají lidé o

vlny:	odhady			průměr	n	rozpětí
	1-2	1-3	2-3			
<i>subjektivní sociální skupina</i>						
dolní	0,81	0,82	0,84	0,82	34	0,03
nižší střední	0,84	0,74	0,82	0,80	141	0,09
střední	0,71	0,61	0,67	0,66	258	0,11
vyšší střední	0,78	0,83	0,90	0,84	38	0,12
horní	0,63	0,87	0,71	0,74	6	0,24
odmítl rozdělení	0,80	0,68	0,78	0,75	62	0,12
neví	0,74	0,72	0,84	0,77	29	0,12
odmítl odpověď	0,89	0,82	0,87	0,86	17	0,07
<i>region</i>						
Praha	0,70	0,39	0,50	0,53	51	0,31
středočeský	0,75	0,71	0,79	0,75	77	0,07
jihočeský	0,76	0,74	0,79	0,76	59	0,05
západočeský	0,53	0,56	0,79	0,63	36	0,27
severočeský	0,85	0,79	0,81	0,82	54	0,06
východočeský	0,74	0,62	0,81	0,72	91	0,18
jihomoravský	0,76	0,81	0,72	0,76	115	0,10
severomoravský	0,88	0,79	0,82	0,83	113	0,09
<i>zaměstnání</i>						
dělník	0,78	0,74	0,78	0,77	97	0,04
zaměstnanec státní správy	0,85	0,78	0,78	0,80	69	0,08
ostatní zaměstnanec	0,75	0,64	0,74	0,71	200	0,11
rolník	0,94	1,00	0,94	0,96	6	0,06
podnikatel, živnostník	0,70	0,68	0,73	0,70	84	0,04
důchodce	0,83	0,72	0,71	0,76	45	0,12
žena v domácnosti	0,57	0,78	0,86	0,74	10	0,29
student	0,61	0,84	0,55	0,67	16	0,29
nezaměstnaný	0,88	0,84	0,94	0,88	11	0,10
ostatní	0,82	0,69	0,84	0,78	30	0,15
<i>věk</i>						
do 29 let	0,71	0,68	0,71	0,70	163	0,03
do 44 let	0,74	0,66	0,78	0,73	225	0,12
do 59 let	0,83	0,77	0,79	0,79	155	0,06
60 let a více	0,86	0,72	0,71	0,77	57	0,15

Poznámky: a) n pro jednotlivé dvojice vln u druhého experimentu se může lišit o jedno nebo dvě pozorování vzhledem k chybějícím údajům – uveden je medián počtu pozorování;
b) u experimentu 1 nebyly výpočty provedeny pro skupiny vzhledem k malému výběrovému rozsahu.

Z této tabulky je vidět, že a) spolehlivost otázky je do značné míry *invariantní* a kolísá především u malých skupin (přirozený jev pro malá *n*); b) korelace mezi časově posloupnými měřeními naznačují, že v čase nastává mírný posun, tj. že reliability a stabilita jsou časově závislé veličiny (koeficient mezi první a třetí vlnou je zpravidla menší než koeficienty sousedních vln. Spolehlivost se tedy snižuje s odstupem doby.

K odhadu reliability byl použit pro srovnání také jednoduchý model faktorové analýzy, který předpokládá, že jedna latentní (skutečná) hodnota ovlivňuje všechny tři měření stejně. Pomocí

1. Reliabilita dotazu jednotlivých otázek

Studium reliability pomocí metod 'test-retest' naráží na nebezpečí změny zkoumané subjektivní vlastnosti. Proto je metoda vhodná především pro studium měření postojů, neboť jednou ze základních charakteristik postojů, na rozdíl od mínění nebo názoru, je jejich vysoká stabilita. Je také vhodná pro dotazy na objektivní informace, případně i jiné vlastnosti, jejichž neměnnost je prokázána, resp. předpokládána. V této stati vybíráme několik typů otázek, které se liší formou i různou rolí v analýze dat a stupněm neurčitosti a subjektivnosti pro respondenta.

a) subjektivní sebezařazování: dotaz na politickou pozici (sedmibodová škála)

Běžnou otázkou ve výzkumu politických postojů a veřejného mínění je sebezařazování na politické levoprávní škále. Otázka byla v experimentu MTMM95 položena dvakrát (v obou jeho částech) v listopadu a opakovaně v prosinci 1995, a byla také položena třikrát v panelu výzkumu senátních voleb: (1) den před prvním kolem senátních voleb, (2) den před druhým kolem senátních voleb a (3) tři týdny po volbách. Zjištěné korelace a tudíž odhady reliability se pohybují okolo hodnoty 0,75, a tedy 25 % variability odpovědí na politickou škálu (stupnice 1-7) je chybová variance. Z empirických měření tedy plyne, že variabilita odpovědí je ze 75 % určena skutečnou hodnotou a 25 % zbývá na nespolehlivost měření. Výsledky experimentu jsou shrnuty v tabulce 1.

Tabulka 1. Odhad reliability metodou 'test-retest' pro dotaz na levo-pravou politickou orientaci
(sedmibodová škála, 1 = extrémní levice, 7 = extrémní pravice)

A) Experiment 1: MTMM 95

	odhad	n
Soubor A	0,80	392
Soubor B	0,74	394
průměr z obou částí	0,77	

B) Experiment 2: MTMM 96

	odhady					
vlny:	1-2	1-3	2-3	průměr	n	rozpětí
soubor	0,77	0,70	0,76	0,74	603	0,06
pohlaví						
muži	0,78	0,75	0,79	0,77	306	0,03
ženy	0,75	0,65	0,72	0,71	294	0,10
vzdělání						
základní	0,71	0,81	0,81	0,78	53	0,10
bez maturity	0,78	0,72	0,74	0,75	180	0,06
maturita	0,73	0,62	0,71	0,69	270	0,11
VŠ	0,84	0,77	0,83	0,81	96	0,07

Kvalita dat III.:

Empirické výsledky měření reliability pro vybrané míry a stupnice

JAN ŘEHÁK**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

IRENA BÁRTOVÁ

JANA HAMANOVÁ

Fakulta sociálních věd UK, Praha

Quality of Data III.

Empirical Results of Reliability Measurement for Selected Variables and Scales

Abstract: The 'test-retest' study for assessing reliability has been carried out for various question formats and scale lengths as well as for various substantive topics. The results selected and displayed in the paper are relevant for sociological surveys. The selection of particular items here has been motivated both by our attempt to help relevant substantive projects that have been regularly carried out, as well as by continual discussions about the likes and dislikes of researchers that are not, however, methodologically supported.

Sociologický časopis, 1998, Vol.34 (No. 3: 363-372)

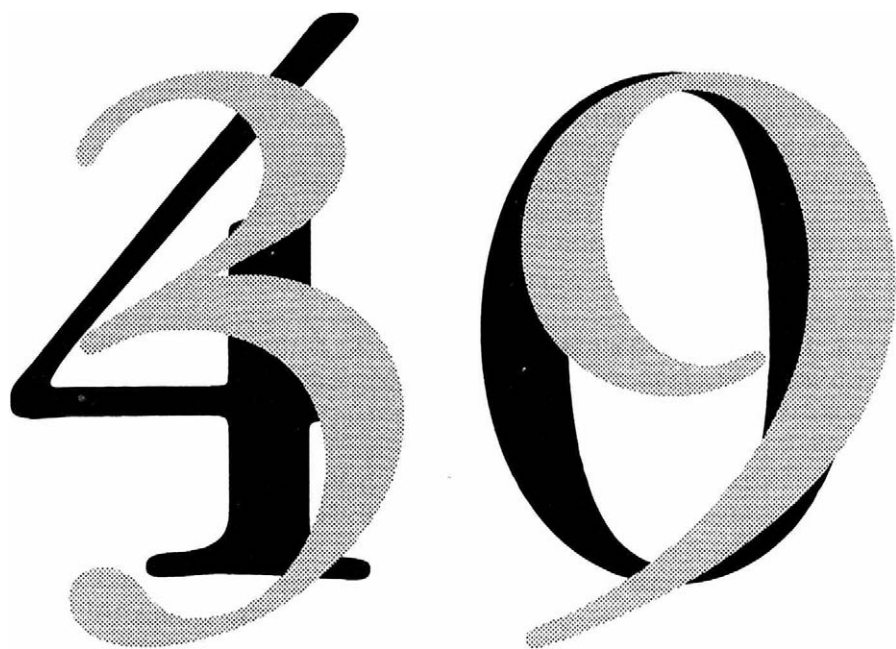
Cílem statí je prezentovat výsledky metodologického experimentu retestování postojových položek a využití výsledků klasického modelu teorie měření tak, jak byl model shrnut v monografii Lord, Novick [1968] a stručně uveden také v přehledové statí Řehák [1998a]. Chceme nabídnout některé metodologické závěry o reliability položek, jejichž formát se v praxi výzkumu běžně používá a zároveň přitom také ilustrovat postupy teorie měření.

Studium kvality sociologických dat se liší podle typu otázek a přístupů – rozdílný charakter informace umožňuje i různé pohledy na kvalitu a různé metody jejího hodnocení. Měření subjektivních vlastností a postojů (v této statí pojednáváme pouze o číselných proměnných) se provádí několika způsoby a ohodnocení kvality závisí na konkrétním způsobu dotazu a typu otázky. Jsou to a) přímá otázka, b) indikační proměnné pro latentní vlastnost, c) kompozice pojmu – součtové indexy, d) model pojmu – konstrukce proměnné pomocí funkcí a operací. Zaměřujeme se zde na přímé otázky a položky baterií.

V této statí vycházíme z dat dvou akcí „Výzkum spokojenosti a hodnotových preferencí“ a „Etnocentrismus“ projektu GA ČR číslo 403/95/0964, v jehož rámci tato práce také vznikla a z řady tří výzkumů společnosti SC&C pro Českou televizi „Senátní volby 1996“, organizovaných panelovým designem.

*) Tato práce vznikla v rámci grantu GA ČR číslo 403/95/0964.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. RNDr. Jan Řehák, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 79, l. 231, fax (02) 24 22 02 78, e-mail rehak@scac.cz

revue PROSTOR

společnost politika kultura umění

V novém dvojčísle naleznete úvahy, poznámky a rozhovory na téma

Duchovní život v éře lehkověrnosti

Úvodní poznámka Eduarda Martina *Umění víry* ■ ukázka z knihy Petera L. Bergera *Po stopách andělů* ■ konfrontace názorů na téma *Duchovní život v současnosti: chaos, pluralita, hledání?* ■ stať Jany Heffernanové o duchovním zrání (problém individuace) ■ úvaha Tomáše Vystrčila o překážkách na duchovní cestě ■ excerpta z *Mágova deníku* Paola Coelho ■ ukázka z knihy Rudolfa Otty *Posvátno* ■ stať Šimony Löwensteinové *Spontánní společnost* ■ úvaha Mojmíra Grygara *Zed' pohnout* ■ přednáška Ortegy y Gasset *Nebyť straníkem* ■ fejeton Víta Urbana *Trýznění ducha a pach chaosu* ■ rozhovor s básníkem Jiřím Kuběnou ■ esej Marcela Stryka *Mezi smrtí a lží* ■ divadelní zápisník Daniely Fischerové

Dvojčíslo revue PROSTOR 39-40 (198 Kč) vyjde v prosinci roku 1998 a můžete ho obdržet ve vybraných knihkupectvích a na novinových stáncích, anebo se slevou za 200 Kč za celoroční předplatné (čtyři čísla) na adrese: SEND, P.S. 141, Antala Staška 80, 140 00 Praha 4, tel./fax: (02) 61006272 nebo 61006372, případně E-mail: sendsro@mbox.vol.cz, <http://www.vol.cz/SEND>

Vydává nakladatelství PROSTOR, Jilská 1, Praha 1, tel.: (02) 24811175, e-mail: PROSTOR@ini.cz

- Dumont, R. G., D. C. Foss 1972. *The American View of Death: Acceptance or Denial?* Cambridge, MA: Schenkman.
- Elias, N. 1986. *Über die Einsamkeit der Sterbenden in unseren Tagen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Emingerová, D., M. Kašpárková 1996. „Dožít ve vlastní posteli.“ *Magazín Dnes+TV*, 28. 3. 1996: 24-28.
- European Historical Statistics 1750-1970*. 1975. London: The Macmillan Press Ltd.
- Giddens, A. 1991. *Modernity and Self-Identity (Self and Society in the Late Modern Age)*. Cambridge (UK): Polity Press.
- Giertler, R. 1996. „Přístrojová medicína a lidské umírání – dva neslučitelné protiklady?“ Pp. 101-107 in *Současná medicína a náš obraz člověka. Sborník příspěvků z 8. kongresu FEAMC*. Praha: Kolegium katolických lékařů pražské arcidiecéze.
- Gorer, G. 1967. *Death, grief and mourning*. Garden City, NY: Doubleday.
- Charmaz, K. 1980. *The Social Reality of Death*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Choron, J. 1963. *Death and Western Thought*. New York: Collier Books.
- Jung, C. G. 1995. *Člověk a duše*. Praha: Academia.
- Kübler-Ross, E. 1978. *To Live Until We Say Good-Bye*. New York: Fireside.
- Kübler-Rossová, E. 1992. *Hovory s umírajícími*. Hradec Králové: Signum unitatis.
- Kübler-Rossová, E. 1995. *Odpovědi na otázky o smrti a umírání*. Praha: EM Reflex.
- Littlewood, J. 1993. „The denial of death and rites of passage in contemporary societies.“ Pp. 69-86 in *The Sociology of Death*, ed. by D. Clark. Oxford: Blackwell Publishers/The Sociological Review.
- Malinowski, B. 1967. „The Role of Magic and Religion.“ Pp. 86-99 in *Reader in Comparative Religion*, ed. by W. Lessa and E. Vogt. Evanston: Row, Peters & Co.
- Moody, R. A. 1975. *Life after life*. Atlanta: Mockingbird.
- Možný, I. 1990. *Moderní rodina (mýty a skutečnosti)*. Brno: Blok.
- Nuland, S. B. 1996. *Jak lidé umírají (Úvahy o závěrečné kapitole života)*. Praha: Knižní klub.
- Přidalová, M. 1998. „Postoje ke smrti a jejich proměny ze sociologického hlediska.“ Magisterská diplomová práce. Brno: Fakulta sociálních věd MU.
- Ratzinger, J. kardinál 1997. *Eschatologie – smrt a věčný život*. Brno: Barrister & Principal.
- Rinpoče, S. 1996. *Tibetská kniha o životě a smrti*. Praha: Pragma.
- Šubrt, J. 1996. *Civilizační teorie Norberta Eliase*. Praha: Karolinum.
- Topinková, E. 1995. „Péče o staré v rodině.“ *Praktický lékař* 75: 366-369.
- Walter, T. 1993. „Sociologists never die: British sociology and death.“ Pp. 264-290 in *The Sociology of Death*, ed. by D. Clark. Oxford: Blackwell Publishers/The Sociological Review.
- Walter, T. 1995. „Modern Death: Taboo or Not Taboo?“ Pp. 33-44 in *Death, Dying and Bereavement*, ed. by D. Dickenson, 4th ed. London: J. Malcom, SAGE Publications.
- Wass, H. 1979. „Death and the Elderly.“ Pp. 182-203 in *Dying: Facing the Facts*, ed. by H. Wass. Washington: Hemisphere Publishing Corporation.

smíření se smrtí. Jejich význam je nepochybný. Nemůžeme se však spoléhat na masový úspěch těchto alternativních způsobů zacházení se smrtí. V pozdně moderní společnosti, jejíž nedílnou součástí jsou pluralita, relativismus a reflexivita, jsou všechny velké myšlenky jen jedny z mnoha, které máme k dispozici. Často také v jejich záplavě docela rychle zapadnou. Nemá smysl hledat světónázor přijatelný širokým masám a snažit se je přesvědčit, že musíme změnit svůj vztah ke smrti. Taková snaha by musela být vnímána jako jistá forma ideologie a brzy by byla některým sociologem odhalena její latentní funkce.

Smysl ovšem má prosazovat alternativní chování a alternativní postoje ke smrti jako instrumentální přístupné těm, kdo o ně stojí. Ačkoli jsou moderní lidé obviňováni z toho, že neumějí se smrti zacházet, z některých studií vyplývá, že ochota lidí starat se o své umírající rodinné členy není zdaleka zanedbatelná [Topinková 1995, Emingerová a Kašpárková 1996]. Proto je třeba dát příležitost těmto alternativám a dát jim prostor pro to, aby na sebe upozorňovaly. Hospicová hnutí, domácí péče, biopsychosociální pojetí nemoci, svépomocná sdružení a další budou některými považovány za podivný výstřelek, kterému se obloukem vyhnou. Pro ty, kteří cítí, že jim všeobecná atmosféra kolem smrti nevyhovuje a že by se v posledních dnech svého života nebo života svých blízkých chtěli chovat jinak, bude tato možnost úlevou.

Strach ze smrti je úzce provázán s postojem k životu. Pro moderního člověka je život časovým úsekem, kdy je možno konzumovat vše, co moderní společnost nabízí. Při tomto postoji k životu nemůže být smrt ničím jiným než zlověstným přerušením. Nemůžeme čekat, že se společnost jako celek zcela vzdá svého programu pokroku, rozumnosti, odbornosti a individuality. Můžeme však podporovat hloubení tunelů do zdi popření a nezájmu.

MARIE PŘIDALOVÁ absolvovala v letošním roce Fakultu sociálních věd Masarykovy univerzity v Brně. Působí v Domě léčby bolesti s hospicem sv. Josefa v Rajhradě u Brna jako sociální pracovníce a pracovník pro vzdělávání a propagaci hospicové péče.

Literatura

- Ariès, P. 1981. *The Hour of Our Death*. New York: Vintage Books, A Division of Random House.
- Bauman, Z. 1992. „Survival as a Social Construct.“ Pp. 1-36 in *Theory, Culture & Society* vol. 9. London: SAGE Publications.
- Becker, E. 1973. *The Denial of Death*. New York: Free Press.
- Benoliel, J. Q. 1979. „Dying in an Institution.“ Pp. 137-156 in *Dying: Facing the Facts*, ed. by H. Wass. Washington: Hemisphere Publishing Corporation.
- Berger, P. L., T. Luckman 1966. *The Social Construction of Reality (A Treatise in the Sociology of Knowledge)*. New York: Anchor Books.
- Blauner, R. 1966. „Death and Social Structure.“ *Psychiatry* 29: 378-394.
- Buckman, R. 1995. „Breaking Bad News: Why Is It Still So Difficult?“ Pp. 172-179 in *Death, Dying and Bereavement*, 4th ed., ed. by D. Dickenson. London: J. Malcom, SAGE Publications.
- Corr, C. A. 1979. „Reconstruction the Changing Face of Death.“ Pp. 5-42 in *Dying: Facing the Facts*, ed. by H. Wass. Washington: Hemisphere Publishing Corporation.
- DeSpelder, L. A., A. L. Strickland 1992. *The Last Dance (Encountering Death and Dying)*, 3rd ed. Mountain View: Mayfield Publishing Company.

každodenní prožívání smrti ve smyslu ztráty. Ovšem právě proto, že pomíjení a konečnost nejsou definitivní, že ztráty jsou vždy *nahraditelné*, nemusejí vyvolávat existenciální úzkost. Pokrok nikdy nekončí a stále může pokračovat. Proto má moderní společnost z tohoto hlediska vyřešen problém strachu ze smrtelnosti: není smrtelná, protože je pořád co zdokonalovat a proti čemu bojovat. Tento způsob vřazení marginální situace do symbolického univerza společnosti, jak o něm mluví Berger s Luckmanem, je ale přijatelný pouze na úrovni tak abstraktního pojmu, jakým společnost je. Jednotlivcům, kteří ve společnosti žijí, však útěchu nepřináší. Jejich život se nedá obnovit, nemohou jej znovu začít.

Moderní společnosti chybí při snaze vyrovnat se se smrtí závazná (a snad i svazující) tradice, která poskytuje návod, nejen jak se v jistých situacích chovat, ale také tomuto chování udává smysl. V prostředí moderní plurality tato obecně sdílená znalost chybí a to můžeme označit za jeden ze zdrojů moderní rozpačitosti nad smrtí. Bohužel však těžko můžeme hledat způsob, jak v moderní společnosti najít a prosadit společně sdílený význam smrti. Už vůbec by toto úsilí neměl prosazovat sociolog, pro kterého by názorová pluralita a relativita v moderní společnosti měly být akceptovaným a výchozím stavem.

3. Závěr

Snažila jsem ukázat na konkrétní společenské rysy, které podmiňují způsob, jakým moderní společnost zachází se smrtí. Kloním se spíše k těm autorům, kteří říkají, že je to společnost, kdo smrt tabuizuje. Zároveň se však domnívám, že není třeba tento fakt neustále objevovat a považovat ho za něco překvapivého. Samotná povaha moderní společnosti tabuizaci umožňuje a tento jev je jakýmsi nezamýšleným důsledkem řady zdokonalení a vylepšení, která nám moderní doba přinesla.

Společnost je ve stadiu, kdy svou vlastní podstatou staví smrt v událost beze smyslu a ponechává jednotlivce, aby smrti přiřkli svůj vlastní smysl, což se jeví jako jeden z možných zdrojů moderní nejistoty před smrtí. Podíváme-li se však na jednotlivé rysy moderní společnosti, o kterých jsme si řekli, že jsou příčinami tabuizace smrti, jsou to ty, se kterými je náš běžný život velmi úzce spjat a které nemůžeme jednoduše zrušit. Pro většinu lidí by taková změna byla daleko nepříjemnější než sama úzkost z konečnosti života. Tato skutečnost je velmi důležitá. Řekneme-li totiž, že je to moderní společnost, kdo svou povahou umožňuje tabuizaci smrti, musíme mít na paměti, že jsou to samotní lidé, kdo tuto podobu moderní společnosti vytvářejí a udržují. Také oni se podílejí na reprodukci postoje ke smrti, který moderní společnost poskytuje.

Bohužel právě proto, že tabuizace smrti je velmi hluboce propojena se zásadními rysy moderní společnosti, nemůžeme předložit návod, jak změnit postoj široké veřejnosti ke smrti, aniž bychom tímto návodem neútočili přímo na podstatu oněch zásadních rysů společnosti. Představa tak hlubokých změn není nikdy populární a mnohdy je zavržena jako neplodná.

Na jiném místě se podrobně zabývám možnostmi, které by mohly vést ke zlepšení umírání a postoje ke smrti, a impulsy, které by mohly vést k jejich rozšíření [Přidalová 1998]. Jedná se především o hospicovou péči, domácí péči, záměnu biomedicínského modelu nemoci za model biopsychosociální, využívání skupinové psychoterapie u terminálně nemocných pacientů a organizaci svépomocných sdružení na pomoc pozůstalým. Ve všech těchto možnostech se skrývá snaha o nalezení hodnoty smrti, o přiznání strachu z ní, ale i o způsobu, jak se s tímto strachem vyrovnat, v nejlepším případě pak dojít ke

2.4. Pluralita a privatizace významu

Pluralita je rys typický pro postmoderní nebo pozdně moderní formu společnosti. Oproti strnulému tradičnímu světu se před současným člověkem otevírá možnost výběru mezi rozmanitými myšlenkovými systémy, světovými názory a životními styly. Existují vedle sebe více či méně pokojně a legitimně a volba leží na samotném jednotlivci.

Tato kulturní pluralita může být na jedné straně velmi osvobozující a posilující zkušeností – otevírá před člověkem mnoho příležitostí a možností při rozhodování či jednání, což v tradičním světě nešlo. Umožňuje, aby vedle sebe existovaly protichůdné a vzájemně se vyvracející názory, a je na samotném jednotlivci, který z názorů se mu jeví jako nejuvěřitelnější či nejvíce podložený důkazy a který se nejlépe bude hodit do obrazu vytvářejícího jeho identitu. Na straně druhé však pluralita podkopává vizi jistoty vědomosti, o kterou usilovali původní zakladatelé vědy, když věřili, že svou prací připravují cestu k bezpečně podložené znalosti světa přírodního a sociálního. V pestré nabídce plurality totiž neexistuje autorita, která by potvrdila definitivní platnost, neomylnost a trvalost rozmanitých životních stylů, názorů a jednání. Nemůžeme mít jistotu, že to, co platí dnes, bude platit zítra. V pozdně moderní společnosti je běžné, že se neustálou revizí zpochybňuje to, co bylo dříve považováno za dost dobré. Pod vlivem nových poznatků se může to, co bylo dosud jistotou, změnit v nepravdivý blud [Giddens 1991].

Tato skutečnost úzce souvisí s postojem ke smrti. Kulturní pluralita moderních společností umožňuje, aby vedle sebe existovaly rozdílné pohledy na smrt. I ve střední Evropě můžete být stoupencem buddhismu a věřit v převtělování duší, můžete být křesťanem a věřit ve vzkříšení, můžete být přesvědčený ateista a smrtí, po které není nic, se nemusíte zabývat, můžete věřit výzkumům R. Moodyho a existenci posmrtného života, můžete se vracet k antickým směrům a názorům na smrt. Můžete zvolit jiné formy boje za kolektivní nesmrtelnost jako jsou nacionalismus, rasismus anebo třídní konflikt. Nikdo vám v tom nebude bránit a bude záležet jen na vás, která ze zmíněných autorit je pro vás nejvěrohodnější. Ke smrti se můžeme stavět mnoha způsoby. Smrt může být vnímána jako všudypřítomná hrozba anebo jako blahodárný katalyzátor, který nás vybízí k většímu uvědomování si života a k větší tvořivosti. Smrt se může zdát potupným koncem nejlepších lidských úspěchů nebo může být vítána jako úleva od životních útrap. Smrt má mnoho významů.

Smrt má mnoho významů, a to se stává pro moderního člověka problémem. Ačkoliv mohou být osvobozující ve smyslu nabídky různých alternativ, mnohostrannost těchto významů a jednotlivých pohledů na smrt zesiluje hrůznost smrti v jejím obecném smyslu. Není autority, která by řekla, jak je to *doopravdy*, a který z přístupů je ten nejsprávnější. Čím větší diverzita přístupů ke smrti, tím obtížnější je najít *společně sdílený význam*, který by zmírnil úzkost z našeho konce. V tradičních společnostech takovou monopolní autoritu na význam smrti držela církev a křesťanské náboženství. Právě se zhroucením tohoto velkovyprávění přišla společnost o sdílení významu smrti a ponechává zcela na jednotlivci, jak smrt zařadí do svého života. Dochází k privatizaci významu.

Sama moderní společnost však má způsob, jakým se se smrtí vyrovnává. Důrazem na mládí, aktivitu, rozvoj a pokrok smrt neustále překonává a není pro ni reálnou hrozbou. Bauman píše o tom, že postmoderní kultura je „neustálou generální zkouškou smrti“, kdy vše jenom dočasně zmizí a je nahrazeno novým. Nové výrobky, nové technologie, nový dům, nové místo, nová manželka, čerstvé zprávy. Ty jednoduše přicházejí a odcházejí a začínají nudit, když trvají příliš dlouho [Bauman 1995: 37]. Je to vlastně jakési